

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930:94(477)«179/1917»: [272]

В. М. Орлов

НОВІТНЯ УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ ГРОМАД НА УКРАЇНЬСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У цій статті запропонований огляд науково-історичних праць, які були опубліковані в період незалежності України. Вони детально ілюструють нові методологічні тенденції у вивченні історії релігії та церкви на українських землях у період існування Російської імперії протягом останнього десятиліття XVIII – початку XX ст. Охарактеризовано наявні праці загальноукраїнського та краєзнавчого вимірів з історії католицизму в Україні дорадянського періоду.

Ключові слова: маніфест, релігія, римо-католицька церква, Російська імперія, сучасна українська історіографія, церква.

Упродовж періоду незалежності України з'явилась критична маса різнопланових публікацій, присвячених історії релігії і церкви в Україні. У зв'язку із методологічними трансформаціями на початку 1990-х рр. «маргіналізовані» теми, раніше табуовані комуністичним режимом, набувають особливого значення. Це, зокрема, стосується проблеми історії римо-католицької церкви (РКЦ) на українських землях. Так, упродовж 1991 р. – першого десятиліття XXI ст., окрім популярних та науково-популярних видань, сформувався значний корпус науково-історичних досліджень, тому на порядку денному постає питання історіографічного узагальнення значного масиву подібних вітчизняних розвідок, що є, власне, актуальним завданням.

Варто наголосити, що протягом останніх років XX – на початку XXI ст. в українському історіописанні з'являються академічні розвідки, у фокусі котрих є виключно історія римо-католицизму, такі як монографія Ю. Білоусова [1], регіоналістичні дослідження Е. Зваричука [2; 3], присвячені історії католицької церкви на теренах Поділля. Також заслуговують на особливу увагу розвідки В. Байдича [4; 5], Е. Бистрицької [6], О. Буравського [7; 8], О. Ворон [9], В. Ганзуленко [10], І. Козловського [11], М. Трущинського [12] та інших.

Метою статті є аналіз вітчизняних історичних праць, присвячених римо-католицькій церкві у період релігійної трансформації на українських землях у складі Російської імперії упродовж останніх десятиліть XVIII – на початку XX ст.

У монографії Ю. Білоусова проілюстровано розвиток Київсько-Житомирській римо-католицькій єпархії та статус римо-католицьких громад упродовж імперського та радянського періодів. Автором розпочато аналіз історії римо-католицьких спільнот на Правобережній Україні, починаючи з останньої чверті XVIII ст. у період та після трьох поділів Речі Посполитої. Ю. Білоусов зазначив, що після третього поділу Речі Посполитої у 1795 р. та створенні нової системи адміністративно-територіального поділу Правобережної України на порядку денному постало питання адміністративно-територіальних трансформацій у сфері релігії. Так, Ю. Білоусовим наголошено, що Синодом на новоприєднаних територіях було створена «... особлива православна єпархія» [1, с. 42].

Проілюстровано дискримінаційний рескрипт від 22 квітня 1794 р. щодо фактичного обмеження прав греко-католиків та римо-католиків [1, с. 42]. Автором слушно зауважено, що незважаючи на домінуючу позицію в російській історіографії другої половини XIX ст., про більш ліберальне ставлення Павла I до представників неправославного населення імперії. Однак, на думку науковця, ця позиція не витримує критики, тому що у тексті Маніфесту від 18 березня 1797 р. основним лейтмотивом є «... заборона навернення в католицизм будь-якого з православних і вільний дозвіл всім, хто забажає перейти з католицької віри на православну...» [1, с. 44–45]. Ю. Білоусов ілюструє появу наступного нормативно-правового акту, а саме указу Павла I від 28 квітня 1798 р., яким фактично відновлював існуючу раніше чисельність єпископств на приєднаних територіях; частково цей документ стосувався Луцької римо-католицької єпархії. Однак, незважаючи на більший рівень толерантності щодо католиків, істориком зауважено, що «... підтверджувалася заборона приймати католицькому духовенству

у себе будь-кого з однодумців з-за кордону, листуватися чи підлягати Римові» [1, с. 45]. Тобто це є цікавою сторінкою в новітній українській історіографії історії римо-католицизму як складника сучасного українського історіописання історії релігійних громад в Україні, яка значно розширює уявлення про особливості взаємодії російської імперської влади з римо-католицькою церквою на Правобережній Україні. У цьому розрізі Ю. Білоусовим вказано на причинах такого критичного ставлення та намагання мінімізувати їх вплив на приєднаних до імперії землях. Це пов'язано з прагненням «... підім'яти ... під владу імператора римсько-католицьку Церкву, як це сталося з православ'ям, і відірвати її від зовнішнього керівництва з Риму. Друга причина тиску на католицизм ... римсько-католицьке духовенство надавало моральну підтримку уніатській Церкві та її священикам...» [1, с. 61–62].

Автором, у контексті дослідження історичного розвитку римо-католицької церкви як складника новітнього українського історіографічного процесу з історії релігійних громад ХІХ – початку ХХІ ст., окреслено певні «кризові» етапи у взаємовідносинах російської держави та римо-католицької церкви. Так, на функціонування римо-католицьких громад розпочинає впливати політичний фактор, особливо після невдалого польського повстання у листопаді 1831 р. Цей сюжет, проілюстрований першим нормативно-правовим актом, який посилив обмеження римо-католицької церкви, є: «... розпорядження Міністерства внутрішніх справ, затверджене імператором Миколою І ... який був спрямований на закриття монастирів...» [1, с. 64]. Наступним періодом звуження прав в історії римо-католицької церкви сучасної вітчизняної історіографії історичного розвитку релігійних громад Ю. Білоусов пов'язує із політичними факторами, а саме із розгортанням національно-визвольного руху в Польщі упродовж 1860-х рр. [1, с. 91].

В авторефераті дисертації Е. Зваричука окреслено історіографію РКЦ як складової новітнього українського історіописання історії релігійних об'єднань на українських землях, починаючи з останніх десятиліть ХVІІІ ст.; наголошено на дорадянських, радянських та сучасних вітчизняних дослідженнях. Значний інтерес становить загальний опис науково-історичних праць, які виявляють економічний вектор діяльності РКЦ, зокрема, праці А. Зінченка, Г. Казмирчука, О. Крижановського, А. Лисого, Г. Надтоки, А. Опрі, М. Поповича, В. Смолинського, Т. Соловйової [3, с. 7–8].

Праця Е. Зваричука містить достатньо цікаве і дискусійне положення, що «... 1809–1830 рр. є «золотим віком» для Римо-Католицької церкви на теренах Подільського краю» [3, с. 10]. Мова йшла переважно про економічний фактор та можливість повернення конфіскованих земель володінь. Однак, подібна теза дещо дисонує з попередньою позицією Ю. Білоусова щодо послідовної політики російського центру про зменшення важелів впливу РКЦ на теренах Правобережної України.

Наступний етап у студіюванні історії РКЦ в сучасній українській історіографії історичного розвитку релігійних спільнот України, а саме 1830-ті – 1866 рр., як і в монографії Ю. Білоусова, означений політикою активного втручання російського уряду в економічну базу римо-католицької церкви та обмеження її прав і компетенцій на Поділлі [3, с. 10]. Період, починаючи з другої половини ХІХ – початку ХХ ст., чітко означений повною, абсолютною залежністю РКЦ на Поділлі від органів державної влади [3, с. 10].

Також, на відміну від попередніх досліджень, у розвідці Е. Зваричука з'являється сюжет щодо діалогу російського уряду з римо-католицькими спільнотами Подільської губернії, мається на увазі процес ліквідації Кам'янецької єпархії у 1865 р., що є додатковим фактом реакції центральної влади на чітку позицію римо-католицького духовенства як активного суб'єкта у період польського повстання 1860-х рр. [3, с. 12].

У наступній своїй праці Е. Зваричуком в історико-біографічному вимірі охарактеризовано діяльність очільників єпископату Подільської римо-католицької дієцезії упродовж останніх десятиліть ХVІІІ ст. – першої половини ХІХ ст. Проаналізована роль діячів католицького кліру (Р. Сераковського, Я. Дембовського, Ф.-Б.-Л. Мацкевича, М. Гурського, А. Фіалковського) у відстоюванні позицій римо-католицьких громад на українських землях в складі Російської імперії [2].

У дослідженні Е. Бистрицької значно розширено коло проблем історії католицької церкви в новітньому українському історіописанні. Поряд із «внутрішнім виміром» державно-релігійних відносин істориком здійснено дискурс міжнародних відносин між Святим Престолом та Російською імперією. Зокрема, авторкою зазначено, що революційні події в Росії

1905–1907 рр. «... зумовили позитивну динаміку для ватикансько-російського діалогу...» [6, с. 21]. У фарватері демократизації в Росії був оприлюднений маніфест «Про зміцнення основ віротерпимості» 1905 р., що, на думку науковця, значно зблизив позиції Святого Престолу та ліберально налаштованої частини еліт Російської імперії. Цьому сприяло поширення ідеї інституційного відтворення й становлення католицької церкви в Росії та роль митрополита А. Шептицького у популяризації цієї ідеї [6, с. 21].

Новою віхою в українському історіописанні (1991 р. – початок XXI ст.) історії релігійних громад України є сюжет про історію уніонізму, тобто позиції єдності православ'я і католицизму на теренах Російської імперії та спроби імплементації цієї ідеї на російський релігійний ґрунт. Також наголошено на визначальній ролі А. Шептицького в поширенні унійних ідей як в релігійному, так і в світському середовищі [6, с. 22–23]. Е. Бистрицькою продовжено напрям в сучасній українській історіографії з історії релігійних громад в Україні, започаткований Ю. Білоусовим, Е. Зваричуком щодо негативного ставлення російського уряду до можливості зближення православ'я та католицизму та, загалом, до ймовірного зменшення впливу держави на католиків імперії. Як зазначила авторка, подібний наступ особливо був характерний для періоду Першої світової війни, зокрема, ворожого ставлення російського політичного класу до митрополита А. Шептицького як репрезентанта позиції зближення церков і лібералізації відносин у релігійній сфері, що в решті-решт призвело до його ув'язнення [6, с. 25].

Таким чином, загальний огляд науково-історичних праць періоду незалежності України щодо історії релігії та церкви ілюструє значне зростання їх чисельного корпусу. Упродовж першого десятиліття XXI ст. сформувалися на більш високому якісному рівні академічні розвідки, присвячені історії римо-католицизму в Російській імперії протягом XIX – на початку XX ст. Вони спрямовані на загальноукраїнський вимір історії римо-католицької церкви та містять вагомий фактичний і фактологічний матеріал краєзнавчого спрямування, що потребує подальшого скрупульозного дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: історичний нарис / Ю. Білоусов. – Житомир: [б. в.], 2000. – 314 с.
2. Зваричук Е.О. Єпископи Подільської римо-католицької дієцезії (кінець XVIII – середина XIX ст.) / Е.О. Зваричук. – Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д.П., 2007. – 64 с.
3. Зваричук Е.О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Е.О. Зваричук. – Чернівці, 2005. – 20 с.
4. Байдич В.Г. Римо-католицька церква в умовах радянської релігійної політики: український досвід (середина 1940-х – перша половина 1960-х років) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.Г. Байдич. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 20 с.
5. Байдич В.Г. В боротьбі за віру: римо-католицька церква в Україні (середина 1940-х – перша половина 1960-х рр.) : монографія / В.Г. Байдич. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2014. – 423 с.
6. Бистрицька Е.В. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878 – 1964 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / Е.В. Бистрицька. – К., 2009. – 40 с.
7. Буравський О.А. Інституціоналізаційні процеси в римо-католицькій церкві на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / О.А. Буравський. – К., 2013. – 38 с.
8. Буравський О.А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія / О.А. Буравський. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – 452 с.
9. Ворон О.П. Особливості розвитку римо-католицької церкви в сучасній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / О.П. Ворон. – Острог, 2007. – 20 с.
10. Ганзуленко В.П. Римо-католицька церква на Півдні України (20–30-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.П. Ганзуленко. – Запоріжжя, 2015. – 20 с.
11. Козловский И.А. Католицизм: справочное издание / И.А. Козловский. – Донецк: ППШ «Наука і освіта», 2007. – 124 с.
12. Трущинський М. Катехизація у римо-католицькій, греко-католицькій та православних Церквах на території північно-східної Польщі у 1945–1989 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / М. Трущинський. – Л., 2014. – 32 с.

Orlov V.M. Modern Ukrainian historiography of the Roman Catholic communities on Ukrainian lands in the period of Russian empire.

The article reviews scientific and historical works that were published during the period of Ukraine's independence. They illustrate in detail the new methodological developments in the study of the history of religion and the church in the Ukrainian lands in the period of the Russian Empire during the last decade of XVIII – early XX centuries. The author characterizes scientific works available nationwide and locally on the history of Catholic religion in Ukraine in the pre-Soviet period.

Keywords: manifesto, religion, the Roman Catholic Church, the Russian Empire, the Modern Ukrainian historiography, church.

Орлов В.Н. Новейшая украинская историография истории римо-католических общин на украинских землях в составе Российской империи.

В этой статье предложен обзор научно-исторических трудов, которые были опубликованы в период независимости Украины. Они подробно иллюстрируют новые методологические тенденции в изучении истории религии и церкви на украинских землях в период существования Российской империи на протяжении последнего десятилетия XVIII – начала XX вв. Охарактеризованы имеющиеся труды всеукраинского и краеведческого измерения истории католицизма в Украине в досоветский период.

Ключевые слова: манифест, религия, римо-католическая церковь, Российская империя, современная украинская историография, церковь.

УДК 349.2: 32.019.57

А. Д. Протасов

ОТРАЖЕНИЕ НЕЛЕГАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БОЛЬШЕВИКОВ В ДОКУМЕНТАХ И ВОСПОМИНАНИЯХ УЧАСТНИКОВ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ СТРАХОВОЙ КАМПАНИИ 1912–1917 ГГ.

Важное место в отечественной историографии истории страхования рабочих по законам от 23 июня 1912 года занимает рабочая страховая кампания. Большевики выдвинули свои страховые лозунги, программу и законопроект. Для объединения трудящихся и руководства антиправительственной деятельностью они использовали организуемые легальные рабочие организации – больничные кассы. Документы и воспоминания участников страхового движения раскрывают некоторые особенности использования страховых законов для борьбы большевиков с правительством, промышленниками и меньшевиками-ликвидаторами.

Ключевые слова: страховые законы от 23 июня 1912 г., страхование рабочих на случай болезни, легальные рабочие организации, больничная касса, страховая кампания, страховое движение, правительство, департамент полиции, промышленники, большевики, меньшевики-ликвидаторы, отечественная историография.

Воспоминания участников страхового движения составляют отдельный и очень ценный комплекс источников в советской историографии социального страхования рабочих по законам от 23 июня 1912 г. [1–4] Такие источники позволяют «из первых рук» увидеть ситуацию, сложившуюся вокруг обсуждения, принятия, введения в действие и функционирования данных законов. Значительное внимание в публикациях страховиков* уделяется классовой борьбе и преследованиям со стороны силовых структур. В конце 1920-х годов казанский историк М. К. Корбут даже предпринял попытку издания книги, раскрывающей «ведущую» роль департамента полиции в подготовке и проведении в жизнь обязательного социального страхования. К сожалению, она увидела свет лишь в виде отдельных публикаций [5; 6]. Попытка автора увязать подчиненность губернаторов, председательствовавших в страховых присутствиях, с управлением страхованием Министерством внутренних дел выглядит, как мы

* Термин, обозначающий большевиков, участников дореволюционного страхового движения.